

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ

У статті висвітлюється проблема навчання діалогічного мовлення школярів: лінгводидактичні основи

This article depicts the problems of teaching speech having dialogue form: linguistics and didactic aspects

Процес навчання усного діалогічного мовлення вимагає дотримання відповідних педагогічних чинників, а саме – дидактичних та виховних. Дидактику розуміють як систему знань про те, що вчити і як учити школярів.

Предметом дидактики є загальна теорія навчання усіх предметів, тоді як предметом нашого дослідження є система навчання діалогічного мовлення учнів 5-9 класів, що спрямована на формування культури усного спілкування.

У педагогіці, зокрема у дидактиці, давно функціонує термін «система навчання». Оскільки педагогіка й методика взаємопов'язані та взаємозумовлені, то й системний підхід розглядається, як один із провідних принципів наукового дослідження в галузі методики викладання української мови.

Методиці навчання мовлення відомо шість закономірностей його засвоєння, які виділяє Л.П. Федоренко [1, 21]. На її думку, мовлення засвоюється, якщо учень набуває здатності керувати мускулами мовленнєвого апарату, розуміти лексичні та граматичні мовні значення, відчувати виразні конотації (відтінки) лексичних, граматичних, фонетичних мовних значень, запам'ятовувати традицію сполучення мовних одиниць у потоці мовлення, тобто засвоювати норми літературного мовлення, зіставляти усне й писемне мовлення, збагачувати темп мовлення згідно з мірою удосконалення мовленнєвотворчої системи того, що вивчається.

Із названих дидактичних та методичних закономірностей виділяємо ті, що стосуються навчання діалогічного мовлення.

Перша закономірність – це виховуючий характер навчання діалогічного мовлення, оскільки кожна розмова у формі діалогу позитивно або негативно впливає на співрозмовників, виховуючи у них певні риси поведінки, мовлення тощо.

Друга закономірність – це зумовленість суспільними потребами. Адже діалогічне мовлення відбувається за наявності у мовця мовленнєвої інтенції, яка зумовлена певними мотивами. Мотиви ж діалогічного мовлення з'являються в результаті відповідних суспільних чи особистісних потреб, необхідностей їх задоволення.

Третя закономірність – це залежність від умов, ситуації, у якій протікає діалогічне мовлення. Адже ситуація – «це фон для мовленнєвих дій», це «стимул для мовлення».

Четверта закономірність – це розуміння лексичних та граматичних мовних значень, їх конотацій (відтінків). Ця закономірність пояснюється фактом урахування семантики мовних одиниць та інтонації, жестів, міміки тощо.

П'ята закономірність – це дотримання норм літературної мови; орфоепічних і лексико-фразеологічних норм, норм українського словотвору, формотворення і словозміни, синтаксичних норм.

Шоста закономірність – це взаємозалежність методів і прийомів навчання діалогічного мовлення засобами української мови з урахуванням вікових та психологічних особливостей учнів основної школи.

В історії методики викладання мови швидко розвиваються дві ідеї теоретичного обґрунтування засобів навчання: «1) загальнодидактичні принципи, що впливають із психології навчання взагалі й визначають загальний напрям у розробці засобів навчання; 2) принципи методики викладання мови, що зумовлені особливостями самого предмета – мови, закономірностями її засвоєння і визначають правила вибору конкретних засобів навчання» [2, 45]; 3) принципи розв'язання часткових завдань. До останніх належать вихідні власне комунікативні принципи усного діалогічного мовлення.

Принципи дидактики, що одержали методичну інтерпретацію під час вивчення української мови, – це принцип виховуючого навчання, принцип науковості, принцип систематичності навчання, взаємозв'язку у вивченні рівнів мови, розділів курсу, принцип доступності, принцип наочності, принцип свідомості й активності учнів у навчанні, принцип міцності, принцип індивідуалізації навчання, принцип зв'язку теорії з практикою [3, 152].

Формулювання кожного зі згаданих дидактичних принципів, по суті є формулюванням мети навчання, а не способу дій: методики навчання, як такої, дидактичні принципи не вказують. Вони вимагають, щоб: знання були науковими, без прогалин, тобто систематичними; навчання велося наочним способом, тобто з допомогою органів чуття школярів; засвоєння було міцним та виховуючим тощо.

Ураховавши досвід вищезазначених методистів та потреби методики навчання усного діалогу, проаналізувавши попередні класифікації принципів навчання, виділяємо власне комунікативні принципи навчання діалогічного мовлення, а саме:

– принцип комунікативності, який є провідним методичним принципом, що сприяє успішному досягненню головної мети навчання української мови – навчити учнів правильно здійснювати діалогічне мовленнєве спілкування в межах засвоєного навчального матеріалу. Принцип комунікативності в загальних рисах означає: «прагнення до максимальної адекватності процесу навчання процесу комунікації за його основними параметрами» [4, 118]. Принцип комунікативності передбачає побудову процесу діалогічного

спілкування як моделі процесу реальної комунікації. Модель має зберігати усі найсуттєвіші риси об'єкта, що моделюється. Комунікативні ситуації, що використовуються для навчання діалогування, мають моделювати типові ситуації реального життя у відповідній сфері спілкування. Звідси й випливає наступний принцип;

– принцип ситуативності навчання полягає у тому, що кожний мовленнєвий вчинок повинен здійснюватися тільки в умовах відповідної мовленнєвої ситуації. Важливо відзначити, що ця вимога відноситься не тільки до процесу розвитку мовленнєвих умінь (тут вона найчастіше використовується), але й до процесу формування мовленнєвих навичок. Ситуації, попередньо визначені й відібрані, відображають передбачену сферу комунікації і створюються різними засобами, в тому числі й ілюстративною наочністю;

– принцип наочності забезпечується у навчальному процесі з діалогування створенням відповідних умов для чуттєвого сприймання навколишнього оточення, яке не забезпечується реальними діями чи життєвими умовами. Розрізняють слухову й зорову наочність. Забезпечення учнів у процесі навчання слуховою наочністю необхідне для формування мовленнєвих механізмів, оскільки мовлення – це передусім звукова матерія, яка фіксується слухом. Слухова наочність у процесі навчання діалогічного мовлення невід'ємно пов'язана із зоровою. Зорова наочність може виступати у формі малюнків (одиночних і серії), картин, слів, речень, тексту тощо. ТЗН, наприклад, кінофільм, відеофільм, театральна вистава, телепрограма об'єднують слухову й зорову наочність;

– принцип опори на систему мовлення означає, що необхідно за основу навчання використовувати мовленнєві зразки, виявлені у системі мови, з урахуванням передбачуваної сфери комунікації; врахувати особливості мовлення певного регіону України; опиратися на правила, необхідні для засвоєння системи мовлення, а не мови, оскільки всі відомості про мову, що повідомляються учням, можуть і не складати цілісного, повного уявлення про мовлення;

– принцип комплексності або принцип взаємопов'язаного навчання мовленнєвої діяльності дозволяє забезпечити навчання діалогічного мовлення найефективнішим чином «передбачає спільне засвоєння таких видів мовленнєвої діяльності, як говоріння і слухання, що складають собою діалогічне мовлення. Головним є те, щоб забезпечувалася їхній взаємовплив при провідній ролі того виду мовлення, який опрацьовується на уроці» [5, 119]. Робота з різноманітним навчальним матеріалом допомагає виховувати почуття поваги, відповідальності, доброти, справедливості, співчуття, культури спілкування, прийнятої в сучасному цивілізованому світі;

– принцип науковості навчання діалогічного мовлення означає, «що навчальний процес має проходити з урахуванням даних сучасної науки про особливості спілкування за допомогою мови, про закономірності розпізнавання та породження мовлення, мовних контактів» [6, 50];

– принцип систематичності проявляється, в першу чергу, у

взаємозв'язку засвоєних явищ, у певній послідовності їх подання, що визначається не системою мови, а значенням її елементів для оволодіння мовленням... Цей принцип передбачає також «установлення зв'язків між засвоєним і новим» [7, 32] матеріалом на аспектичних уроках й уроках спілкування;

– принцип свідомості у навчанні діалогічного мовлення забезпечується: «а) шляхом моделювання ситуацій спілкування, під час яких учні, завдяки розумовій роботі, краще розуміють призначення цього явища та особливості його вживання; б) шляхом повідомлення учням правил-інструкцій, які полегшують засвоєння форми, значення і функції явища; в) шляхом виділення властивих ознак явища для формування орієнтовно основи з метою виконання з ним відповідних дій; г) шляхом звертання до контексту та інших мовних засобів» [6, 50]. В узагальненому вигляді цей принцип означає, що навчання діалогічного мовлення відбувається успішніше, якщо учень розумітиме значення мовно-мовленнєвого та мовленнєво-етикетного матеріалу під час використання його у процесі удосконалення усного діалогічного мовлення.

Усі принципи (дидактичні, методичні і власне діалогічні) тісно взаємопов'язані, кожний з них доповнює інший, і тому вони ще й взаємозалежні.

Для забезпечення навчальної діяльності учнів учитель застосовує такі методи: демонстрацію (показ), пояснення та організацію вправлення. Вони мають «універсальний характер і використовуються у будь-якій методичній системі» [6, 53].

Навчання діалогічного мовлення є таким процесом, який передбачає насамперед активність його суб'єктів. Характер активності кожного суб'єкта зумовлюється його призначенням як учасника навчального процесу. Учитель мусить забезпечити учневі можливість оволодіти діалогічним мовленням у процесі навчання української мови, а учень, у свою чергу, повинен докласти зусиль, щоб досконало оволодіти ним. Призначення учителя полягає у тому, щоб навчити, а призначення учня щоб навчитися. Тому вчитель організовує навчальну діяльність учнів, а школярі її реалізують.

Різноманітність методів навчання діалогічного мовлення зумовлена такими методичними етапами:

– презентацією мовно-мовленнєвого матеріалу, яка полягає у демонструванні нового матеріалу та способів оперування ним. Учитель демонструє зразки мовно-мовленнєвого матеріалу, показує їх функціонування у контексті. Таке демонстрування може здійснюватися з опорою на малюнок, предмет, дію тощо. Учень знайомиться з новим матеріалом та способами оперування ним. Демонстрування нового матеріалу супроводжується методом пояснення вчителя. Воно здійснюється одночасно з організацією самостійного пошуку учнів, що стимулює їхню розумову активність. Учень осмислює нові мовні та мовленнєві явища шляхом розумових операцій аналізу, синтезу, порівняння та висновків [6, 53].

Згідно з названими етапами навчання та з урахуванням дослідження Л.П. Федоренко подаємо класифікацію методів навчання діалогічного

мовлення:

1) методи теоретичного опрацювання матеріалу: бесіда, розповідь (пояснення) учителя, робота з підручником;

2) методи теоретико-практичного навчання діалогів (робота з окремими мовно-мовленнєвими одиницями та їх формами) – це: спостереження, розбір, реконструювання, конструювання;

3) методи практичні (робота над створенням діалогічного тексту) – це: продукування діалогів, полілогів (дискусії, диспуту тощо). Інакше назвемо цей метод комунікативним.

Методи реконструювання і конструювання – це «теоретико-практичні методи навчання, що хоч і виконуються на адаптованому мовному дидактичному матеріалі, але наближають учнів до роботи над «живим» мовленням, фіксують увагу учнів на нормах уживання у мовленні одиниць мови» [1, 125]. Вони використовуються під час побудови учнями реплік, заміни їх іншими; побудові діалогів, їх перебудові у випадку, коли вони не дають позитивних результатів, тобто не досягнута мета спілкування.

Метод продукування, або комунікативний метод, «ґрунтується на тому, що процес навчання є моделлю реального процесу комунікації» [7, 33]. Як будь-яка модель, процес навчання в окремих аспектах спрощений, порівняно з реальним процесом комунікації, але в основних параметрах, принципово важливих, він адекватний. Методичне значення цієї адекватності пояснюється двома важливими чинниками: «1) явищем переносу, без якого навчання не має смислу. Перенос забезпечується саме усвідомленням адекватності умов навчання та умов застосування результатів навчання. Стає очевидним, що дуже важливо визначити ці необхідні умови; 2) явищем мотивації, відсутність якої негативно впливає на навчання» [7, 34]. Тут йдеться про широкую мотивацію (у цілому до навчання), та вузьку мотивацію (кожного висловлювання зокрема).

Комунікативність методу складається: із мовленнєвого спрямування навчального процесу взагалі і кожної вправи зокрема з метою практичного користування мовою для удосконалення діалогічного мовлення як засобу спілкування; з індивідуалізації навчання мовленнєвої діяльності, під якою розуміється врахування усіх властивостей учня як індивідуальності: його здібностей, умінь здійснювати мовленнєву й навчальну діяльність і головним чином його особистих якостей; із функціональності. Це поняття означає, що кожна мовленнєва форма виконує у процесі комунікації певні мовленнєві функції. У протилежному випадку вплив був би неможливим. Іншими словами, функціональність є найсуттєвішою характерною рисою будь-якої мовленнєвої одиниці, тобто будь-якої мовної форми, що використовується у мовленні; із ситуативності навчання, яка необхідна і як спосіб мовленнєвої стимуляції, і як умова розвитку мовленнєвого уміння, особливо таких його якостей, як цілеспрямованість, продуктивність тощо, Ситуативність здатна створити комунікативну реальність і тим самим збуджувати інтерес до навчального мовлення як природного.

Дидактика розглядає діалогівання, дискусію і диспут також як методи. Хоч у працях з методики викладання української мови про них не згадується,

але в методиці навчання діалогічного мовлення методи діалогування, дискусії і диспуту є доречними й доцільними. Ці методи навчання ґрунтуються на «обміні думками між учнями, учителями й учнями, вчать мислити самостійно, розвивають уміння практичного аналізу і старанної аргументації висунутих положень, поваги до думки інших» [8, 133]. Метод діалогування застосовується при організації розмови двох осіб, які мають бажання висловитися для досягнення поставленої мети одного або двох співрозмовників одночасно.

Під час навчання діалогування можна використати прийоми семантизації нових лексичних одиниць, прийоми організації діяльності учнів у процесі опрацювання нового матеріалу про діалог, прийоми закріплення набутих знань, умінь і навичок та розвитку мовленнєвих умінь у ситуаціях спілкування шляхом залучення учнів до виконання мовно-мовленнєвих завдань, прийоми конструювання чи реконструювання діалогічних реплік, прийоми побудови діалогічних єдностей, прийоми продукування діалогічних текстів, вибору доцільних мовних чи мовленнєвих одиниць, побудови за аналогією, відтворення за зразком, продукування за дономіжними опорами тощо [2, 54]. Методу діалогування властиві прийоми опрацювання граматичних форм, добір формул мовленнєвого етикету, відбір паралінгвістичних чинників, правил поведінки, урахування ситуації спілкування тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Федоренко Л.П. Принципы обучения русскому языку. – М.: Просвещение, 1964. – 255 с.
2. Методика викладання української мови в середній школі / За ред. І.С. Олійника. – К.: Вища школа, 1989. – 439 с.
3. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. – М.: Просвещение, 1988. – 240 с.
4. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. – М.: Русский язык, 1977. – 214 с.
5. Методика навчання іноземних мов в середніх навчальних закладах / За ред. М.І. Пентелюк: Підручник для студентів-філологів. – К.: Ленвіт, 2000. – 264 с.
6. Усне побутове літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1970. – 308 с.
7. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1991. – 208 с.
8. Фібула М.М. Педагогіка. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1997. – 192 с.